

Вячеслав ДРОБОТ,

*здобувач Національної академії прокуратури України,
начальник управління нагляду за додержанням законів
у кримінальному провадженні прокуратури міста Києва,
старший радник юстиції*

МИРОВІ СУДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Ключові слова: Московська держава в період другої половини XVI століття; судова влада; місцева громада; виборність місцевих суддів та категорія підсудних їм справ.

Розвиток місцевих органів управління в другій половині XVI століття призвів до того, що вся Московська держава поділялася на губні заклади – Прикази, які очолювали старости [1, 149; 2, 301; 3, 45–46]. Із запровадженням такого територіального устрою справи розглядалися у губних і земських закладах. При цьому саме земським закладам (судам) були підвідомчі незначні кримінальні справи [4, 667].

Зокрема, губну систему І.Я. Фойницький безпосередньо пов'язує з прообразом мирової юстиції другої половини XVI століття, пояснюючи це тим, що вже у вказаному столітті влада, налякана розбоями та іншими лихими справами, що посилювалися, вирішила віддати суд винятково суспільству, поклавши його на душу виборних губних старост та цілувальників, надавши їм широку владу, але зберігши право контролю за ними [5, 151].

Так, у кожному місті та волості обиралися три або чотири губні старости. Такі вибори проводилися в кожному повіті на загальному з'їзді всіх станів (духовенства, дворян, дітей боярських, міських, посадських і волосних людей), на яких мали обирати «кращих людей» з дітей боярських та дворянства. Губні старости обиралися на невизначений термін. До переліку їхніх обов'язків входив не лише розшук розбійників, а й суд над ними та страта [3, 19–23].

Обираючи суддів, місцева громада подавала князю на затвердження список із підписами тих, хто обирав. Цей список називався виборний чи «улюблений». Майбутні судді від громади приймали присягу [6, 97]. Так, у 1552 році за клопотаннями громад у незначних справах судочинство на місцях почали здійснювати виборні судді – «улюблені старости». Вибори в «улюблені судді» прово-

дилися не всіма станами, а лише селянами міста, посаду або волості. Строк повноважень «улюблених суддів» не визначався, адже селяни мали право у будь-який час їх переобрати [3, 24–25].

Зміст присяги був таким: «Цьлуємь кресть своєму Государю, Царю и Великому Князю Ивану Васильевичу всея Руси и его дѣтемъ царевичамъ, Царевичу Ивану и Царевичу Федору, ихъ землямъ, на томъ, что меня, Пут решку, по Государевъ Царевъ и Великаго Князя грамотъ въ Тавренской водлости выбрали въ выборные излюбленные судьи: мнѣ, будучи въ судьяхъ, крестьян судити всякій судъ въ правду безо всякія хитрости, другу не дружити, а недругу не мстити, и посуловъ мнѣ въ судъ не имати ни у кого ничего, никоторыми дѣлы, и Государевъ оброкъ съ крестьянъ сбирати безъ приборовъ, и ходити мнѣ о всемъ по тому, какъ въ уставной грамотѣ писано, по всему Государеву крестному цѣлованію». Земський суддя зачитував цю присягу в приказі підсудного округу, в якому його обрали. Іноді цей порядок змінювався, проте до нього знову поверталися [3, 30–31].

Саме це, на думку І.Д. Беляєва, було основною вимогою князя щодо права проводити вибори громадою власних суддів у земські суди. Адже князю для верховенства його влади було необхідно, щоб обранці від суспільства також присягали йому [7, 514]. Крім того, обранцями мали бути «кращі» люди [8, 89; 9, 240–241].

Цей список, як зазначав дослідник, надсилали в Москву дяку, який і приводив «улюблених суддів» до присяги [8, 89]. Потім дяк надсилав цей список князю, який його затверджував своєю царською грамотою [1, 210].

Строк повноважень таких суддів був невизначений. Але у разі зловживань суддею під час здійс-

снення судочинства та скарг мешканців, які його обирали, тобто за порушення присяги (вчинення неправосуддя), що тягнуло за собою смертну кару [3, 109], громада могла вибрати собі іншого суддю. Що ж до відповідальності «неправдивого» земського судді, то він підлягав як фізичній відповідальності, так і матеріальній, а саме: все його майно відбирали та передавали у власність тому, чия скаргу задовольняли. Самі скарги на земських суддів надсилалися до Москви, в приказ, та строками подачі не обмежувалися [6, 78–79].

О.М. Філіппов підтверджує, що за невиконання земським суддею своїх обов'язків чи зловживання наділеною владою він міг бути покараний аж до смертної кари з конфіскацією майна. Проте, якщо він виконував належним чином свої обов'язки, то міг отримати додаткові привілеї, зокрема, звільнення від деяких податків [10, 249].

Стосовно строку виборності суддів висловлювався М. Ланге. На його думку, строк повноважень виборних земських суддів нічим не передбачався. Люди за власними переконаннями (чи якщо суддя самостійно виявив бажання звільнитися займану посаду) мали право провести нові вибори. Щодо можливості зняття земського судді з посади вчений, наводячи історичний приклад оскарження позивачем рішення одного земського судді у 1596 році за справою про визнання права власності, вказує на те, що для встановлення достовірності цього рішення справу було передано на новий розгляд до земських суддів інших округів, які входили до того ж повіту. Тобто земського суддю можна було зняти із займаної посади лише після того, як він прийме рішення, яке в ході перегляду іншими земськими суддями буде визнано несправедливим [3, 25, 36–37].

Однак у деяких місцевостях траплялися випадки, коли земських суддів, незважаючи на законодавчу відсутність строку дії їхніх повноважень, громади обирали щороку [9, 241].

Слід зазначити, що правом обирати земських суддів були наділені не всі верстви населення, а лише селяни, а також те, що земських суддів обирали не всім округом, а окремо кожним містом (посадам, волостю), і одночасно обиралося декілька таких суддів [3, 25]. М.Ф. Владимирський-Буданов причину цього вбачав в адміністративному поділі: «... коли держава була поділена на волості, основними мешканцями там були селяни, іноді в них проживали і посадські (міські) люди». Тому саме селяни наділялися правом обирати земських суддів у кількості від 2 до

10 [9, 240–241]. Водночас вчений вважає це і недоліком тогочасного самостійного управління громадою власними справами.

Проте П. Чеглоков, навпаки, вказував на те, що в обранні земських суддів брала участь адміністративна дільниця, в межах якої він діяв. Кількість земських суддів залежала від поширення влади на певній території. Якщо влада земського суду поширювалася на весь округ, то земських суддів було не більше 10 осіб, а якщо в межах волості, то, як правило, 1–2 особи [6, 97].

Справи земськими суддями розглядалися колегіально [3, 26]. Це переважно цивільні справи без будь-яких обмежень. За відсутності губних старост їм додатково були підсудні і справи, що в інших округах належали до компетенції губних старост, а саме: вбивства, розбої, крадіжки. Водночас у деяких випадках земським суддям все ж були підсудні справи про розбої, в яких вони перед звинуваченням особи мали підготувати доповідь у Москву. Крім того, власне процедура розгляду справ земськими судами була неоднозначною, оскільки у деяких випадках розгляд справи відбувався колегіально складом земських суддів, однак траплялися випадки, коли діяв один суддя. Проте завжди були присутні цілувальники та «кращі» люди від громади [10, 254; 6, 79–80, 96, 99].

Подібної думки щодо підсудності справ земським суддям – М. Ланге, який вказував, що земським суддям стали підсудні справи усі, крім тих, що віднесені на розгляд губних старост (цивільні та малозначні кримінальні справи). Разом з тим траплялися випадки, коли земські судді розглядали справи, що були підсудні губним старостам, а саме: вбивства, розбої, грабежі. Єдиним винятком було те, що, як у цивільних, так і в кримінальних справах, розгляд мав відбуватися стосовно селянина та в межах округу, в якому обрали суддю. Інші верстви населення, які проживали в межах цього округу, були учасниками земського суду лише у випадку їхньої участі як сторони, що звертається, тобто позивача, і в жодному разі вони не брали участі як відповідачі по справі [3, 25, 28, 34–35]. Таку точку зору поділяє і П. Чеглоков, додаючи, що у випадку надходження до земського судді справи, не підсудної йому, він повинен направити її за належністю в приказ у Москву, якому вона підсудна [6, 98–99].

Водночас, що стосується розгляду кримінальних справ, М. Ланге, досліджуючи судочинство за часів дії Судебника 1550 року, звертає ува-

гу на такий випадок: коли до земського судді звернувся селянин з тим, що у нього вкрали майно, то земський суддя, не з'ясовуючи, хто саме це вчинив, надав заявникові грамоту, що давала право чинити погоню за злочинцем. Крім того, варто звернути увагу на те, що початком провадження у земського судді була подача скарги. Така форма початку провадження справи на той час називалася «по жалобницю» [3, 155–156, 177].

Однак І.Д. Беляєв вказував, що категорія справ, підсудна «любленим суддям», залежала від того, яка адміністративна дільниця обирала його. Якщо це робили волость чи місто, то земському судді були підсудні лише справи, в яких учасниками є мешканці та селянство цієї волості чи міста. Проте якщо земського суддю обирали цілим повітом, що складався з декількох волостей та міст, то судді були підсудні справи щодо верхніх верств населення, які проживали на даній території чи маєтки яких розташовувалися тут [8, 89].

Іншу думку висловлювали М.Ф. Владимирський-Буданов [9, 241] та О.М. Філіппов [10, 254]: земських суддів наділяли і повноваженнями з розгляду тих кримінальних справ, у яких покарання передбачалося навіть у вигляді смертної кари, що того часу було підвідомче губним старостам. Тому за таких обставин вони мали робити це разом, або ж земські судді передавали ці справи губним старостам. Крім того, наведена думка дає підстави стверджувати, що менш важливі кримінальні справи були підсудні саме земським суддям.

З даного приводу висловлювався О.І. Чістяков: земські суди розглядали всі справи, зокрема й ті, що підвідомчі губним старостам. Адже питання чіткого розмежування категорій справ, підвідомчих земським судам та губним старостам, на той час залишалося не вирішеним. Тому кримінальні справи могли розглядатися як окремо губними старостами та земськими суддями, так і спільно. Усе залежало від «сили» місцевої влади на місцях [1, 210].

Водночас характерною ознакою земських судів було те, що свої рішення для перевірки законності вони надсилали не в Москву, як це було для інших судів у державі, а – дяку, який завідував збиранням податків в області [11, 281]. Однак П. Чеглоков вказує на те, що земські суди були підвідомчі Судному Приказу [6, 78–79, 97].

Досліджуючи порядок розгляду та оскаржень рішень земських суддів, М. Ланге зазначав, що тогочасне оскарження полягало у направлен-

ні доповіді по справі до Москви. Такою підставою була неправомочність приймати рішення по даній справі. Проте законодавець тих часів не визначав переліку справ, підвідомчих губним старостам та земським суддям. Тому у кожному конкретному випадку все відбувалося на їхній власний розсуд. Єдиний виняток полягав у тому, що заборонялося приймати рішення про задоволення цивільного позову потерпілого від крадіжок, розбоїв, коли злочинець вказував на те, що не пам'ятає, чи заподіював він шкоду. За таких обставин також готувалася доповідь у Москву, в Розбійний приказ, звідки чекали на вказівки. Ще однією підставою направлення доповіді в Москву була розбіжність у думках стосовно остаточного рішення. Це, в свою чергу, дає підстави вважати, що однією з вимог прийняття рішення є вимога одногосності думки усіх суддів [3, 63–64].

Аналізуючи інститут примирення в земських судах, можна стверджувати: він був передбачений лише для судочинства по судних справах (переважно нетяжких злочинах), причому судочинство по «розшукових» справах заборонялося закінчувати примиренням [3, 134]. Самі мирові угоди укладалися вільно, іноді тільки з відома суддів. Однак угоди не припиняли остаточну справу, вона могла бути поновлена [3, 184].

На думку Ф.М. Дмитрієва, існувала невизначеність щодо підпорядкованості земських суддів місцевим воєводам, які за часів Івана IV користувалися його особливою довірою. В усіх округах стосунки між ними були різними та полягали в тому, що або земський суддя не залежав від воєводи князя (судив разом із ним чи сплачував йому плату за таку діяльність), або взагалі його не було там, де управляв воєвода [11, 63–65].

Аналогічної позиції дотримується М. Ланге, вказуючи, що інститут виборності суддів не був постійним упродовж XIV–XVII століть, оскільки виборні судді дуже часто на місцях замінювали суддів князя, але з часом таке право громади майже зникло. Проте для прийняття рішення, навіть у маловажливих справах, усі документи надсилалися в приказ. На думку вченого, причиною цього була не спроба посягнути на стародавні права громади з метою посилення княжої влади на місцях, а те, що з часом самі прикази почали виконувати не свої функції. Крім того, позбавлення права громади обирати суддів, як вважає вчений, негативно позначилося на історії судочинства, що призвело: «... до хвороби юридичного життя суспільства» [3, 69–73].

До того ж, стверджувати з достовірністю про існування єдиної організації судової влади на теренах Русі за часів дії Судебника 1497 року та Судебника 1550 року не можна, адже діяльність судів безпосередньо на місцях часто регулювалася дарованими князем грамотами, які містили різні аспекти безпосереднього провадження правосуддя [11, 98, 150].

Однак у подальшому право громади самостійно здійснювати судочинство було ліквідовано, оскільки воеводи не хотіли визначати самостійності громад [11, 144]. Тому там, де були воеводи, земські суди ліквідовувалися, що призводило до централізації влади та зосередження її в руках Московського князя і призначених ним осіб [4, 670; 12, 14]. За словами М. Гартунга, із

ліквідацією 1613 року земських старост та цілувальників судова влада перейшла до рук воевод, у підсудності земської влади перебували тільки найменші цивільні тяжби між селянами, а з виборної влади залишилися лише губні старости [13, 94]. Ф.М. Дмитрієв, зокрема, вважає, що XVII століття характеризується посиленням центральної влади, а судочинство, що здійснювалося раніше громадами або за їх участю, переходить до рук чиновників [11, 347].

Отже, характеризуючи період судочинства XIV–XVII століть, доцільно вказати, що це – початок становлення та бурхливого розвитку мирової юстиції, оскільки право громади самостійно обирати суддів та вирішувати справи, зокрема й незначні кримінальні, було досить поширеним явищем.

Список використаних джерел:

1. Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. / отв. редактор О.И. Чистяков. – Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М.: Юрид. лит., 1985. – 520 с.
2. Памятники права периода укрепления русского централизованного государства XV – XVII вв. / под. ред. Юшкова С. В. Вып. 4. – М.: Госюриздат, 1956. – 633 с.
3. Ланге Н. Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков) / Ланге Н. – СПб, 1884. – 249 с.
4. Чельцов-Бебутов М.А. Курс криминально-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / Чельцов-Бебутов М.А. – СПб: Ровена; Альфа, 1995. – 846 с.
5. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. / Фойницкий И.Я. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1896. – Т. 1. – 594 с.
6. Чеглоков П. Обь органъ судебной власти в Россіи от основанія государства до вступленія на престоль Алексѣ Михайловича / Чеглоков П. – Казань: Изданіе книгопродавца Ивана Дубовина, 1855. – 104 с.
7. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства / Беляев И.Д. – М.: Типо-Лит. С.А. Петровскаго и Н.П. Панина, 1879. – 728 с.
8. Беляев И.Д. Судьбы земщины и выборнаго начала на Русі / Беляев И.Д. – М.: Изданіе Императорскаго общества исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1905. – 136 с.
9. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К.: Лито-типография Товарищества И.Н. Кушнерев и Ко, 1907. – 694 с.
10. Филиппов А.Н. Учебник истории русского права (пособие к лекциям) / Филиппов А.Н. – Юрьев: типография К. Маттисена, 1907. – 732 с.
11. Дмитриев Ф.М. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от судебника до учреждения о губерниях / Дмитриев Ф.М. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1899. – 588 с.
12. Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. / отв. ред. О.И. Чистяков. – Т. 3: Акты Земских соборов. – М.: Юрид. лит., 1985. – 512 с.
13. Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России, приравненная к университетскому курсу / Гартунг Н. – СПб: Тип. Э. Арнольда, 1868. – 206 с.

Вячеслав ДРОБОТ

МИРОВІ СУДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Резюме

Досліджуються ознаки, притаманні мировій юстиції на теренах Московської держави в період другої половини XVI сторіччя. Акцентується увага на виборності місцевих суддів самою громадою, порядок їх обрання, строк перебування на посаді та підсудна їм категорія справ.

Вячеслав ДРОБОТ

МИРОВЫЕ СУДЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVI СТОЛЕТИЯ

Резюме

Исследуются признаки, присущие мировой юстиции на территории Московского государства в период второй половины XVI века. Акцентируется внимание на выборности местных судей самой общиной, порядок их избрания, срок пребывания в должности и подсудная им категория дел.

Vyacheslav DROBOT

MAGISTRACY IN THE SECOND HALF OF XVI CENTURY

Summary

Research is being carried out on the features inherent the Moscow State global justice during the second half of the XVI century. The attention is focused on the electiveness of judges by the commune, their election order, term of office and jurisdiction.